

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казакский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы
Серия «Исторические и социально-политические науки»

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ ЖУРНАЛЫ «АЙҚАП»

С.О. Смагулова – т.ғ.д., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері

«Айқап» журналының жарық көргеніне былтырғы жылы 100 жыл толды. Бір ғасыр болған бұл журнал қазақ баспасөзінің қарлығаштарының бірі екендігі баршаға мәлім. «Әй, қап» деп басталған бұл журнал төрт жылға созылаған ғұмырында қазақ халқының өзекті деген мәселелерін батыл көтере білді.

Қазақ баспасөзі саласын зерттеген ғалым Б.Кенжебаев «Айқаптың» елу жылдық мерейтойына байланысты 1961 жылы шыққан Ү.Сүбханбердинаның «Айқай» бетіндегі мақалалар мен хат-хабарлар» деп аталған библиографиялық көрсеткішіне орай «Қазақстан мұғалімі» газетіне жариялаған мақаласында: «Айқап» қазақ арасындағы бектік-феодалдық қоғам қалдықтарына: ескі ғұрып-әрекеттерге, жалқаулыққа, надандыққа, партиягершілдікке қарсы күресті, жаңаны, жақсыны дәріптеді. ...қазақ халқын отырықшы болуға, қала, поселка салуға, қаладан, орыс поселкаларынан үлгі алып, егін шаруашылығымен, ұсақ өнеркәсіппен айналысуға үндеді, мектеп, медресе салып, жаппай оқуға, өнер-білім үйренуге, ғылымды, техниканы меңгеруге үгіттеді», – деп басылымның құндылығын жоғары бағалаған еді [1].

«Айқап» журналының алғашқы саны демократ ақын, жазушы Мұхаметжан Сералиннің редакторлығымен 1911 жылдың қаңтар айында Троицк қаласындағы «Энергия» баспаханасында басылып шықты. Журналдың «Айқап» атануының себебі бірінші санында айқын жазылды. «Біздің қазақтың «Әй, қап» демейтұғын қай ісі бар?! Газет шығармақшы болдық, қолымыздан келмеді. Пұлы барларымыз ынтымақтаса алмадық. Пұлы барларымыз ынтымақтассақ та, ақшасыз істің жөні табылмады. «Қап, пұлдың жоқтығы, қолдың қысқалығы-ай» дедік. Жақсы жерлерімізді қолда сақтар үшін қала салмақ болдық. Басымыз қосылмады. Қолайлы жерлер қолдан кетті. «Қап» ынтымақсыздығымыз-ай дедік. Болыс, би, ауылнай боламыз деп таластық, қырылыстық. Жеңілгеніміз жеңген жағымызға, «ендігі сайлауда көрерміз, қап, бәлем-ай» дедік. Осындай біздің қазақтың бірнеше жерде «қап» деп қапы қалған істері көп. «Қап» дегізген қапияда өткен істеріміз көп болған соң журналымыз өкінішімізге лайық «Айқап» болды», – делінді [2, 1-3 бб.].

Тіпті журналдың не үшін «Айқап» деп аталуын талдап, өзіндік тұжырым жасағандар да болды. Мәселен, 2 санында Халиолла Ғабдолжәлилов деген автор «Айқап» деген сөздің үш түрлі мағынасы барлығын, оның біріншісі болмай қалған іске өкіну десе, екіншісін, қараңғы түнде жарық еткен ай және оның қабы (сауыты), ал үшіншісі халықты айқап-шайқап аралау деп түсіндірмекке тырысты [3, 18 б.].

Тұңғыш журналды халық үлкен қуанышпен қарсы алды. Басқармаға жолдаған хаттарында «Кұдай ғұмырын ұзақ қылсын!» немесе «Айқап» журналын көріп бек шаттықта болдық. Бұл журналымыз шығуыменен дін, дүнеміз жағынан тез ілгерілеп кетпесек те ақырындап алға барамыз деген үмітіміз бар» деген құттықтаулар әр санында басылды [4, 15, 17 бб.].

Журналды шығарудың өзі оңай болған жоқ. Қаржы тапшылығы жөнінде журнал редакторы Мұхамеджан Сералин «Айқаптың» бірінші санында оқырмандарына арнаған мақаласында: «Жұртқа атақ шығарып білім сату үшін емес, бәлкі дәулет иесі ағалар мұны көрген соң, ойға қалмас па екен деген ниетпен. Қолда пұл жоқ. Жұрт болып жұртшылық етіп, бұл журналға көбірек қыридарлық етпесе, әлбетте бұл журнал да қазақтың дүниеге шығара алмаған ісінің бесіншісі болар да қалар. Қазіргі үміт халықта», – деп, аз да болса қаржылай көмек көрсетуді өтінген еді.

Журналдың қаржыдан қиыншылық көріп отырғандығына оқырмандары қынжылыс білдірді. Азамат Алаш баласы халықтың бас адамдары мен оқығандарының журналға еш көмек бермей отырғандығына өкініш білдіре отырып, басылымға шамалары келгенше жәрдем берсе деген тілегін білдірген [5, 1 б.].

Бұдан кейін де басылымды құттықтаған хаттарда да үзбей шығып тұруы үшін қолдау көрсету керектігі және аса маңызды мәселе төңірегінде материалдар жариялауды қуаттаған, тіпті Ресейде шыққан баспасөздермен салыстырып, кемшілікті тұстарын сынға алып, оның мазмұны мен

тұрақты шығуына, елді жақсылыққа, мәдениеттілікке тәрбиелеуге шақырған мақалалар да жарық көрді.

1911 жылы «Айқаптың» – 12 саны, 1912 жылы – 14, ал 1913-1914 жылдары – 24, 1915 жылы – 14 нөмірі жарық көрді. 1912 жылы оның оқырманы мыңнан асқан [6, 89-90 бб.].

«Айқап» алғашқы санында-ақ қазақ халқының бірінші мұқтажы дін мәселесі екендігін, қазаққа бөлек мүфтилік ашу, екіншісі жер екендігін ашық жазып, ендігі нөмірлерінде осы мәселелер төңірегінде журналға көбірек жариялайтындығын жаза келе, қазаққа керекті үш пайданы атайды. Оның бірі, қажетті жерлерді алу болса, екінші пайда, қала, мешіт, мектеп, медреселер салу, ал үшіншісі діни тілектерді орнына келтіру болды [7, 1, 3 бб.].

«Айқап» өзінің әр жылдардағы алғашқы сандарында журналдың мақсаты бұрынғыдай жер, дін, қала салу мәселелері екендігін, сондықтан осы тақырыптардағы ойларын бөліскенді жөн санаған. Басылымды шығарудағы қаржы тапшылығын да жасырмай, қолдан келгенше көмек берсе риза болатындықтарын да білдірген.

«Айқаптың» алға қойған бағдарламасы сыртқы хабарларды, мұсылмандар тіршілігінен мысалдар, уақиғалар беруді, фельетондар жариялауды, жаңа шыққан кітаптар хақында және ғылым баптан кеңестер, басқарушыға келген хаттар мен түрлі мәселелер төңірегінде оқырмандарына мағлұматтар беріп тұруды көздеді және осы бағдарлама негізінде 1911-1915 жылдар аралығында сол кездегі қазақ халқының көкसेген көптеген өзекті мәселелерін көтерді.

Қазақ баспасөзінің тарихын зерттеген ғалым Б.Кенжебаев журналдың бетіне шыққан материалдарды тақырыбы мен мазмұнына қарай саяси-әлеуметтік, әдеби шығармалар, әдебиет мәселелері, оқу-ағарту ісі, ана тілі, әліппе, теңдік мәселесі, дәрігерлік, агротехникалық кеңестер, ғылыми табыстары, ішкі-сыртқы хабарлар, кітап сындары, тілші хаттары, жауап хаттары деп бөліп көрсеткен болатын [8, 26-30 бб.].

«Айқап» журналының идеялық бағыты қазақ қоғамын ағарту және өркениетпен байланыстыру болды деп белгілі ғалым, академик С.З. Зиманов пен ғалым Қ.Ыдырысов дұрыс бағалаған [9, 268 б.].

«Айқап» сол кездегі көкейтесті мәселелерге жауап беруге, халықтың қоғамдық-саяси өмірін ойландыратын өзекті жағдайларға айрықша көңіл бөлуге тырысты. Журналды тұрақты шығару жұмыстарына С.Торайғыров, М.Кәшімов қатысқан. Сонымен қатар М.Көпеев, Ш.Әлжанов, С.Ғаббасов, М.Жолдыбаев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ш.Құдайбердиев, Б.Майлин, Б.Өтетілеуов, С.Көбеев, Н.Құлжанов, М.Малдыбаев т.б. сияқты белгілі жазушылары мен ұлт зиялылары да белсенді қызмет атқарып, басылымның тартымды болуына елеулі үлес қосты.

«Айқап» журнал алғашқы санынан халықты оқу-білімге, өнер-ғылым жолына түсуге шақырды. Қазақ елінің экономикасы мен саяси жағдайлары туралы мағлұматтар, шаруашылық, мемлекет пен құқық мәселелерін, әйел, отырықшылыққа көшу, қоныстандыру, дүниежүзілік империалистік соғыс және оның Қазақстанға тигізген әсері, қазақ халқының тарихы, археологиясы және этнографиясы туралы мағлұматтар, тұрмыс әдет-ғұрыптары, мәдениеті, оқу-ағарту саласы, тіл мен әдебиет, көркем әдебиет, баспасөз, денсаулық, дін мәселелері жайында материалдар жариялап, осы тақырыптар төңірегінде пікір алмасып, ойлары мен тұжырымдарын ашық айтуды сұрады.

«Айқап» қазақтың тұңғыш журналы бола отырып, сол кездегі қоғамдағы өзгерістерді оқырмандарына өз нақышында жеткізуге тырысты. Журнал көшпелі қазақ арасында отырықшы өмір сүруді насихаттады. Отырықшы болып, мектеп, медресе салып, бала оқытудың маңыздылығын, өнер-білімнің аса қажеттігін, ғылым-техниканы меңгеруге үндеді.

Журнал өзінің алдына қойған мақсаты бойынша жер мәселесін көтерген. Басылымға жарияланған мақалаларды оқи отырып, ұлт азаматтарының екі сауал төңірегінде қызу таласқа түскенін байқауға болады. Оның бірі «көшпелі өмір сүруді жалғастыру керек пе» делінсе, екіншісі «отырықшылыққа көшу арқылы мәдениетті ел болуды» көтерген пікірлер. Бірінші пікірді ұстанғандар қазақ отырықшылыққа көшіп, қала салатын болса, мал бағып, өмір сүрген жерлерінен айырылып қалуы мүмкін деген қорқынышта болды. Сонымен қатар қазақтың көп жері егінге жарамсыз деген тұжырымды ұстанған. «Жер аламын» деген қазаққа, үкімет құнарсыз, егіске келмейтін жаман жерлерді бөліп беріп жатқандығына, сырттан келген орыс, хахол мұжықтарына ең шұрайлы жерлерді бөліп беруіне қынжылыс білдірген. «Қазіргі қазақ жеріндегі жеріндегі хахолдар неге байып кетті десеніздер, бұлар қазақ жерінің ең тәуірін тандап алған, алған жері тозса, қазақтан жерді арендіге алып, өз жерлерін тың сақтап отыр. Жақсы деп орныққан жерлері нашар шығып, көшіп кеткен яки жаңа жер кестіріп алған мұжық көп. ...қазақ көшпенділікті өзі тастамаса, хүкі-

мет еріксіз қала болғызбайды. Қазақ халқының егіншілікке айналмай, бұрынғыдай мал өсіру кәсібінде болғанда, бірінші өзіне, екінші мемлекетке зор пайда келтіреді», – делінді журналда жарияланған мақалада [10, 84 б.]. Бұл жерде көшпелілікті жалғастырушылардың пікірін қолдаушылар да, оған қарсы шығушылар да көп болды. Сондықтан, жер мәселесін журнал өзекті мәселе ретінде қабылдады.

Отырықшылыққа көшу, қала салып, ірі мәдени орталықтар салу, қазақ жастарын сауаттандыру мәселесіне де қызу айтыс ұйымдастырды. «Айқапта» көтерілген бұл мәселе «Қазақ» газетінде де жалғасын тауып, екі басылым арасында пікірталастар туындаған.

Қазақ әйелдерінің мәселесі, қалың мал, көп әйел алушылық, әменгерлік сияқты зиянды салтқа қарсы ең бірінші болып үн қосты. Тұңғыш журналға көзі ашық, оқыған қазақ қыздары да үн қосып, әйел, қыз-келіншектерге қажетті мәселелер төңірегінде кеңес берген мақалалары мен өлеңдерін көпшілікке таныстырды. Сақыпжамал Тілеубайқызы журнал арқылы ең бірінші болып қазақтың ескі салт-дәстүріне қарсы шыққан қазақ қыздарының бірі болды. «Қазақ қыздарының аталарына» атты ашық хатында «...қызыңызды мал секілді сатасыз. Бесікте жатқан шағымызда-ақ біреуге қатындыққа сатып қоясыз» дей келе, «...қазақ қыздары надан болып нәм нәрсе білмегендіктен мұң-мұқтажын айтып зарлана алмайды. Болмаса қарап жатпас еді» деп қыздардың мүшкіл халін баяндап, олардың алдына «біздердің білімді, үлгілі болып надандық болмай, тәрбиелі болсақ, сіздерге абыройлы болмай ма екен?» деген сауал қойған. Қыз-келіншектердің білім алып, өнерге ұмтылуына, өз сүйгендеріне қосылуына кедергі келтірмей, керісінше қолдауды өтінеді [11, 11-12 бб.]. Бұдан кейін де «Айқапта» Сақыпжамал Тілеубайқызының қалың малға сатуды мінеген, ел басшыларының әйел мәселесін дұрыс шешпейтіндігін сынаған өлеңі мен мақалалары жарық көрді. Міне, осындай мазмұндағы ата салтына қарсы шыққан, білімге ұмтылған қазақ қыздарының жан айқайын «Айқап» барша қазаққа жариялай отырып, осындай намысты қарындастарының қатарының көбейгендігін қалады. Журналға Күләйім Өтегенқызы мен Мәриям Сейделинованың келешектен жақсылық күткен, сұлулықты суреттеген, еңбекке, талаптылыққа үндеген бірнеше өлеңдері басылды.

Сөйтіп, журнал ескі салт-сана, әдет-ғұрыптың құрбаны болған әйел мәселесі, әйелдің қоғамдағы рөлі жөнінде қоғамдық пікірді қалыптастырды. Ш.Әлжанов, А.Бадықов, Ә.Ғалымов, А.Жәкеев, С.Жолаушин, М.Кәшімов, Б.Кәдесов, Н.Манаев, Т.Қиямбеков, И. ашболатов және т.б. азаматтар қалам тартып, қыз балаларды оқытуды көтеріп, қызды жасынан айттыру әдетіне, қалың малға қарсы шықты.

«Айқап» тіл мәселесі, әліппе, емле, балаларын жаңаша оқыту, қазақ мектеп, медреселеріне арнап оқу құралдарын шығару мәселесін де қолға алу қажеттігін үндеді. Журналда мұсылманша және орысша оқу барысы жөнінде пікірталас туындап, қазақ елінің келешегі оқуда екендігін дәлелдейтін материалдарға орын берді. Мектеп-медреселерді бітірген кейбір шәкірттердің ел мәдениетін өркендетуге, білімді көтеруге еш құлық танытпай отырғандығын да сынға ала жазған [12, 13 б.]. Қазақ мектеп, медреселерінде құнды білім беру, оқу-ағарту ісіне қыз балаларды тарту, баланың үйренгендігін емтихан ұйымдастыру арқылы тексеру, мұқтаж оқушыларға қаржылай көмек беру жайы және оқу-ағарту саласында өткізілген мәдени іс-шаралар барысымен оқырмандарын таныстыруға тырысты.

Қазан, Уфа, Троицк сияқты ірі қалалардағы мектеп, медреселерде оқыған қазақ жастарын да тарта білді. Оларға қызығушылық тудыратын тақырыптағы материалдарды басып, қазақ шәкірттерінің пікірлерімен санасып, оларды өз бастарына түскен қиыншылық мәселесімен бөлісуге шақырды. Жастарға, әсіресе оқу орындарында оқып жатқан тұрмысы нашар шәкірттерге қаржылай көмек көрсетуді ұйымдастырды.

«Айқап» қатар халық ауыз әдебиетінің шығармаларымен бірге шығыс, орыс және еуропа әдебиетінің туындыларын жариялауды да қолға алды. Қазақ тарихына қатысты С.Ғаббасовтың «Тарих қазақ жайынан», Ғ.Мұсаның «Қазақ жайынан», М.Сералиннің «Қазақ қай заманда Россияға қараған», тұрмыс ғұрыпымен салт-дәстүрге, ойын-сауықтарға байланысты Ш.Бағышайұлының «Құда болу нақында бір сөз», Ж.Басығаринның «Қазаққа уақыттың қадірі қалай?», Ы.Бердіқожаұлының «Құда болған адамдардың алыс-берісі», Ғ.Тоқтарбековтың «Қызды көп сақтаудан көрген залал» сияқты тағы басқалардың танымдық мақалалары жарияланды.

Ресейдің Мемлекеттік думаларда көтерген мәселелерді көпшілік талқысына салып, қазақ халқын бірлесе бас қосып, аса маңызды істерді ақылдаса шешуге шақырды. Қазақ елін билеу ісі, дін,

шарифат мәселесі төңірегінде толымды пікірлер жариялап, дін мен ғылым арасындағы жетістіктерді байланыстыра, салыстыра қарастыруды міндет етті. Қазақ арасындағы денсаулықты сақтау, тазалық, халық арасына тараған жұкпалы аурулардан сақтану және күресуге қатысты жүргізілетін іс-шаралармен тыныстырып отырды. Бұл қауыпты аурудың халық арасына тез тарауына тежеу бола алды.

«Айқап» журнал өзінен кейін жарыққа шыққан «Қазақ» газетімен кейбір мәселелер төңірегінде қайшылықты пікір ұстанып, өз басылымдарында сөз таластыруға дейін барып, кей жағдайларда бірін-бірі қатты сынға алған материалдарды жариялауға дейін барды. Мәселен, бас қосуға орай айқапшылар мен «Қазақ» төңірегіндегілер екі түрлі пікір ұстанды.

Қорыта айтқанда «Айқап» қалың елдің қоғамдық санасын оятып, қазақ жастарын білімге, өнерге жетелеген, өмірге жаңаша көзбен қарауға жол бастаған басылым болды. Қазақ зиялыларының көзі ашық, оқыған азаматтардың қолдауымен және тікелей араласуымен өз оқырмандарын мәдени тұрғыда байытты. Сондықтан «Айқап» журналында жарияланған материалдар біріншіден, сол кезеңдегі тарихымыздың, әдебиетіміздің әлі де болса анықталмай жатқан кейбір тұстар айқындауда маңызды десек, екіншіден, ХХ ғасыр басында қалыптасқан ұлттық интеллигенция өкілдерінің тұлғалық ғұмырын толықтыруға септігін тигізеді, үшіншіден, белгілі себептермен тарих бетінде аттары беймәлім күйде қалып кеткен азаматтардың есімдерін қалпына келтіруге көмек берері сөзсіз.

1. Кенжебаев Б. «Айқап» журналы туралы еңбек // *Қазақстан мұғалімі*. 1961. №32. 4 август.
2. Сералин М. Құрметту оқушылар! // *Айқап*. 1911. №1.
3. Ғабдолжәлилов Х. «Айқап» мағыналары // *Айқап*. 1911. №2.
4. *Айқап*. 1911. №2.
5. *Айқап*. 1911. №8.
6. Мұса Ф. «Айқапты» үлкейту ғақында // *Айқап*. 1912. №4.
7. Сералин М. Шаһар Троицк февраль 1911-ниі жыл // *Айқап*. 1911. №2.
8. Кенжебаев Б. *Қазақ баспасөзінің тарихынан мәліметтер*. – Алматы: Қазмембас, 1956.
9. Зиманов С. *Общественно-политические воззрения Ч.Валиханова, М.Сералина*. – Алматы: Арыс, 2009.
10. Энциклопедия «Айқап» / Бас редактор Нұрғалиев Р., – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995.
11. *Айқап*. 1911. №7.
12. Ахметов М. *Қазақ оқығандарына!* // *Айқап*. 1911. №10.

Резюме

Издаваемый в 1911-1915 гг. в г. Троицке журнал «Айқап» освещал социальные, культурные и политико-экономические вопросы общества в начале XX в. Автор в статье подчеркивает особое значение материалов журнала в изучении истории, литературы и культуры.

Summary

The «Aykap» magazine issued in 1911-1915 in Troitsk city, was informing about social, cultural and political-economic issues of society at the beginning of the XX century. In the article the author emphasizes special importance of the magazine's material at studying history, literature and culture.